

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
6/1 (Haziran/June 2022), 292-315.

Kaynakları Açısından Kur'an'da Halk İnançları Eleştirisi
Criticism of Folk Beliefs in Terms of Its Sources in The Quran

İbrahim Yıldız

Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
Assoc. Prof., Mersin University, Faculty of Islamic Studies, Department of Basic Islamic
Studies, Mersin/Türkiye
E-posta: ibrahimbursevi@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0438-6994

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 11 Mart/March 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Haziran/June 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran/15 June 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz-Haziran/ Summer-June
DOI: 10.46595/jad.1110245

Cite as / Atıf: Yıldız, İbrahim. "Kaynakları Açısından Kur'an'da Halk İnançları Eleştirisi",
Journal of Analytic Divinity 6/1 (Haziran/June 2022), 292-315.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (İbrahim Yıldız)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

Halk inançlarının tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanın var olduğu her yer ve zamanda ortaya çıktığı, geliştiği, halkın büyük bir kısmını etkisi altına aldığı bilinmektedir. İnsanları hak yoldan uzaklaştırmaları nedeniyle halk inançların batıl olanları, peygamberlerin mücadele ettiği önemli konulardan biri olmuştur. Kur'an'da bu inançların nedenleri, ortaya çıkışları, halkı nasıl yanılttıkları anlatılmakta, ortadan kaldırılması için peygamberlerin mücadeleleri ve sundukları deliller aktarılmaktadır. Kur'an'da özellikle putlar, fal, uğur-uğursuzluk ve hayvanlar ile ilgili batıl halk inançları konu edinilmekte ve dayandıkları deliller sorgulanmaktadır. Kur'an'ın halk inançları hakkındaki temel ölçütü kaynaklarının sahih bilgiye dayanıp dayanmadığıdır. Eğer inançlar, kaynağını vahiy kültüründen alıyorsa ortada bir sorun yoktur. Fakat batıl kaynaklı bir inancın toplumsal ilişkilerde pragmatik bir üslupla ve ideolojik bir dille temsili Kur'an'da eleştirilen bir olgudur. Dolayısıyla Kur'an, tüm halk inançlarını değil, geçmişini bilinçsizce taklit eden gelenekçi zihniyetin sahip olduğu sahih olmayan inançları eleştirmiş ve reddetmiştir. Bu çalışmada Kur'an'da bahsi geçen bâtil halk inançları konu edinilmiştir. Bu inançların insanları sahih tevhit inancından uzaklaştırması ve Kur'an'ın bu duruma yaptığı eleştiriler tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada literatür taraması metodu kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Halk İnançları, Put, Fal Oku, Uğur, Uğursuzluk.

Abstract

The history of folk beliefs is as old as the history of humanity. It has been seen that these beliefs emerged, developed and influenced a large part of the people in every place and time that people existed. These beliefs have been one of the important issues that the prophets struggled with, since most of them have no relation to reality in terms of their sources and they turn people away from Allah's way. In the Quran, the reasons for these beliefs, their emergence, how they misled the people are explained, the struggles of the prophet and the evidences they presented for their elimination are explained. In the Quran, especially superstitious folk beliefs about idols, fortune-telling, auspiciousness and animals are discussed and the evidence on which they are based is questioned. The basic criterion of the Quran about folk beliefs is whether the source of these beliefs is based on sound knowledge. If beliefs take their source from the culture of revelation, there is no problem. However, the representation of a superstitious belief in social relations with a pragmatic and ideological language is a phenomenon criticized in the Quran. Therefore, the Quran criticizes and rejects not all popular beliefs, but the inauthentic beliefs of the traditional mindset that unconsciously imitates the past. In this study, the superstitious folk beliefs mentioned in the Quran are discussed. It has been tried to determine that these beliefs lead people to deviate from the true belief of oneness and the criticisms of the Quran to this situation. Literature review method was used in the research.

Keywords: Tafsir, Folk Beliefs, Idol, Fortune Arrow, Good Luck, Disaster.

Giriş

Bu çalışmada halk inançlarının ortaya çıkıp zihinlerde ve gündelik hayatta yerleşerek insanları sahil tevhit inancından saptırması ve bâtil halk inançlarının kaynaklarına dair Kur'an'ın yaptığı eleştiriler ele alınmıştır. Ayrıca bu inanışların sahilliğinin test edilebilmesi için Kur'an'ın insanlara teklif ettiği ölçütler incelenmiştir. Kur'an'ın nâzil olduğu toplumda veya daha önceki ümmetlerde var olan batıl bir inanç ve bu inanca bağı gelişen davranışlar, Kur'an tarafından nasıl ele alınmış ve bu soruna nasıl bir çözüm sunulmuştur? sorusuna cevap bulmak çalışmanın temel amacıdır.

Halk inançları; "halk arasında yaşayan, geçmişten günümüze taşınan ve herhangi bir müesses dine ait olmayan inançlar bütünü" olarak tanımlanabilir.¹ Halk inançları, tamamen din olmayan ve dinin tamamen de dışında kalmayan inanç ve inanç pratikleriyle ilgilidir.² Bu inançlar, her toplumda ve hayatın her sahnesinde görülebilir.³ Tarihin başlangıcından günümüze tüm insan topluluklarında benimsenip kabullenilen⁴ ve farklı şekillere bürünerek varlığını sürdüren bu yaygın inançlardan bir kısmının kökenini binlerce yıl öncesine götürmek mümkündür.⁵

Toplumlarda meydana gelen sosyal bir olay, zaman içinde keyfiyet olarak tamamen unutulabilir ve gayba ait bir durum halini alabilir. Fakat olayın zihinlerde ve vicdanlarda bıraktığı izler, toplumun hafızasında daima hatırlanır ve öylece kabul edilir. Bunlar, zaman içerisinde halk inançlarını oluşturan bir motif olarak yerini alır. Bu sebeple halk inançlarını toplum hayatına yansıyan uygulamalardan kesin çizgilerle ayırmak oldukça zordur. Yani toplumda gelenek olarak görülen birtakım uygulamalar, belli bir inancın yansıması olarak değerlendirilebilir.⁶

Halk inançlarının dünya üzerindeki her toplumda var olması, her şeyden önce insanın bedensel ve psikolojik zaaflarından kaynaklanır. Bedenen sınırlı bir varlık olan insanın beklenti ve istekleri ise sınırsızdır. Bu yüzden insan, dizginleyemediği bu beklenti ve isteklerini gerçekleştirecek, kurtulamadığı korkularını giderecek bir şeylere inanma ihtiyacı hisseder.⁷ Eşyanın ve olayların mahiyetini bilememenin verdiği tedirginlik, geleceği öğrenme arzusu, korku, stres, çaresizlik, güvenlik ihtiyacı, belirsizlik duygusu, başarıya ulaşma isteği,

¹ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Türk Halk İnançlarının Güncel Değeri", *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ed. Yunus Koç v.dğr. (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2016), 87.

² Yaşar Kalafat, "Türk Dünyası Tarihi Çalışmalarında Halk İnançlarının Önemi", *Milli Folklor* 11/44 (1999), 88.

³ Halk inançlarının içinde önemli yer işgal eden bâtil inanç ve davranışlar, içerik açısından dört grupta değerlendirilebilir: a) Bireyin hayatındaki önemli olaylarla ilgili bâtil inançlar. b) Günlük işlerle ilgili bâtil inançlar. c) Hayvanlarla ilgili bâtil inançlar. d) Din alanındaki bâtil inançlar. Bk. Ali Köse - Ali Ayten, "Bâtil İnanç ve Davranışlar Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Analiz", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/3 (2009), 51.

⁴ Ali Çelik, *İslam'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnanışları -Hicaz Bölgesi-* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1995), 19.

⁵ M. Şakir Ülkütaşır, "Çeşitli Halk Gelenek ve İnançları Üzerine Küçük Araştırmalar", *Türk Folkloru Araştırma Yıllığı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1976), 305.

⁶ Çelik, *İslam'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnanışları*, 20.

⁷ Eroğlu, "Türk Halk İnançlarının Güncel Değeri", 87.

kutsallaştırmanın yön değiştirmesi gibi birçok neden, insanı zor durumda bırakır.⁸ Dolayısıyla insan, bilinmedik bu alanlarla ilgili kendince bir şeyler üretip zihin dünyasını netleştirmeye çalışır. Çünkü insan, gerçeğin belirsizliği karşısında bir yerlere tutunmak ister ve bu amaçla kendince bir gerçeklik yaratır. Bu durum, belirsizlikten kurtulma ve kesin bir şeye inanma arzusunun bir sonucudur.⁹

İnsanoğlu, kendisini çepeçevre saran bu zaaf ve isteklerini peygamberlerin getirdiği hak din ile açıklamazsa kendi uydurduğu ve hiçbir delile dayanmayan batıl inançlarla açıklamak zorunda kalır. Bazen bu açıklamalarının içinde hak dinin kırıntıları da olabilir, ama içine hak dinin bazı inanç ve ritüelleri karışmış olsa da temeli bâtıl olan bu inançlar, bâtıl kabul edilir. Halk inançları üzerindeki çalışmaları ile tanınan Yaşar Kalafat, bu hususu şöyle izah etmektedir: “Bir kısım eski halk inançların üzerine, İslâmî bir giysi geçirilmiş ve bir kısım İslâmî halk inançlarının İslâmî giysileri ise zamanla tanınmayacak derecede eskimiştir.”¹⁰

Halk inançlarının, din anlayışı üzerinde o kadar olumsuz etkileri vardır ki bazen İslâm dininin en önemli temel taşı olan tevhide aykırı inanışlar bile müslüman halk tarafından dinin emriymiş gibi kabul edilebilmektedir. Bu nedenle halk inançlarının en yaygın olduğu ve olumsuz tesirlerinin en çok öne çıktığı sahanın dinî yaşam olduğu söylenebilir. Kur'an, Hz. Âdem ile hak dinî inanışların insanlara tebliğ edilmeye başlanıldığını haber vermektedir.¹¹ İnsanlık onun soyundan çoğaldığı için dünya üzerinde ilk önce sahih inançların var olduğu anlaşılmaktadır. Fakat insanlar, zamanla hak yoldan sapmışlar ve böylece toplumlarda birtakım batıl inançlar doğmuş ve yaygınlaşmıştır. Halk inançları, genel olarak dinlerden doğmakla beraber temelinde ekonomik, kültürel, coğrafi, psikolojik ve sosyolojik birçok neden bulunmakta, toplum içi veya toplumlar arası ekonomik ve sosyal ilişkiler aracılığıyla da yayılmaktadır.¹² Bazı araştırmacılar, müslüman toplumlardaki halk inançlarının bir kısmının; tamamen iktisadî, siyasî ve sosyal etkenlerin bir ürünü ve İslâm öncesi dönemden gelen geçmişin yadigarı olduklarını tespit etmiştir.¹³

Halk inançlarının bu özelliği dikkate alındığında Allah'ın insanlara doğru yolu göstermek için gönderdiği peygamberlerin de görevleri anlaşılacaktır. Hz. Âdem'den başlayarak hak dinin içinde veya onun dışında insanların kendi uydurmaları sonucu ortaya çıkan batıl inanışları düzeltmek ve yerine hak inancı yerleştirmek, peygamberlerin en önemli görevlerindedir.¹⁴ Kur'an, peygamberlerin bu mücadelelerini anlatan kıssalarla doludur. Gerçi toplumlarda yerleşmiş halk inanışları, toplum düzeninin sağlıklı ve sorunsuz devam etmesi adına pratik ve yaygın kabul gören çözümler sundukları için olumlu bir unsur

⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Köse - Ayten, “Bâtıl İnanç ve Davranışlar Üzerine”, 54-60.

⁹ Köse - Ayten, “Bâtıl İnanç ve Davranışlar Üzerine”, 48.

¹⁰ Yaşar Kalafat, *İslamiyet ve Türk Halk İnançları* (Ankara: Berikan Yayınları, 2009), 125.

¹¹ Bk. el-Bakara 2/30-33, 37.

¹² İsa Yüceer, “İnanç Problemlerinden Halk İnançlarına Yansımalar”, *Günümüz İnanç Problemleri* (İlahiyat Fakülteleri Kalam Anabilim Dalı Sempozyumu (7-9 Eylül 2001), Erzurum, 2001), 127.

¹³ Kalafat, *İslamiyet ve Türk Halk İnançları*, 125.

¹⁴ Bk. el-Bakara 2/129, 151; Âl-i İmrân 3/164; el-Cum'a 62/2.

olarak görülebilirler. Fakat temelleri sahih bilgiye dayanmadığı için genellikle düşünsel açıdan özgürlükleri kısıtlayan, hak dinin kabul edilmesinin ve uygulanmasının önünde engel olan olumsuz bir işlevleri vardır. Çünkü inkârcılara göre önceki nesillerin inanç ve uygulamaları, her şeyden üstündür, geçmişten olan her şey haklı, doğru ve yol göstericidir.¹⁵ Bu nedenle atacılık, tevhîdi ve Allah'ın âyetlerini kabul etmeye engel olduğu gibi yeni düşünce ve görüşlere açık olmaya da engel teşkil etmektedir. Atacılık düşüncesinde ön yargı, tek boyutluluk, başka düşünce ve görüşlere kapalıdır. Bundan dolayı atalar kültü, kibir ve gururu, aşırı inisiyatif almayı ve başkalarını tamamen dışlamayı içermektedir.¹⁶ Dolayısıyla halkların zihin ve gönül dünyalarında büyük oranda ataların etkisiyle oluşan inanç problemleri, tarihten günümüze insanlığın en ciddi ve güncel problemlerindendir ve tüm peygamberler, önce bu tür batıl inançların düzeltilmesi için gayret etmişlerdir.¹⁷

Kur'an'da geçen batıl halk inançlarının kaynakları ve eleştirisi hakkında daha önceden yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Konumuz ile yakın veya bir bölümü örtüşen çalışmalardan Ali Çelik'in kaleme aldığı *İslam'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnanışları - Hicaz Bölgesi* adlı kitap, İslâm'ın ortaya çıktığı sırada Hicaz bölgesi halk inançlarının hadislerle münasebeti konusunu işlemektedir.¹⁸ Kerim Yılmaz'ın kaleme aldığı "Uğursuzluğun Psiko-Sosyal Sebepleri ve Kur'an'da Uğursuzluk Olgusu" adlı makale, çalışmamızın alt başlıklarından birini ele almaktadır.¹⁹ İsa Yüceer "İnanç Problemlerinden (Halk İnançlarına) Yansımalar" başlıklı sempozyum bildirisinde bazı halk inançlarının Kur'anî kaynaklarına kısaca değindiği görülmüştür.²⁰ Dolayısıyla bu çalışmalar makalemize esas olan batıl halk inançlarının kaynaklarına yöneltilen Kur'anî eleştirileri ve çözüm yollarını kapsamlı bir biçimde ele almamaktadır. Çalışmamızın özgünlüğü bu yönüyledir.

1. Kur'an'da Haber Verilen Halk İnançları

İnsanlar, ebeveynleri başta olmak üzere kendilerinden önce yaşayan yakın ve uzak akrabalarının tecrübelerine oldukça fazla güvenirlir. Çünkü insan; inancında, kimlik ve kişiliğinde, hayata bakışında, değer yargılarında önce ailesinden sonra içinde yaşadığı toplumdaki etkilenir. Bu nedenle, geleneksel toplumlarda ataların yolundan ayrılmak, daha önceden tecrübe edilmemiş, sonucu belli olmayan bir yola girmek olarak kabul edilmiş ve tepkiyle karşılanmıştır.²¹ Halk inançları da tamamen atalardan tevarüs ettiği için onlardan vazgeçmek veya onların yanlışlığını kabullenmek oldukça zordur. Toplamlar bu hususta

¹⁵ Murat Kayacan, *Peygamberlere Karşı Tavırlar ve Sonuçları* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2013), 41.

¹⁶ Ejder Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 128.

¹⁷ Yüceer, "İnanç Problemlerinden (Halk İnançlarına) Yansımalar", 128.

¹⁸ Çelik, *İslam'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnanışları*, 15.

¹⁹ Kerim Yılmaz, "Uğursuzluğun Psiko-Sosyal Sebepleri ve Kur'an'da Uğursuzluk Olgusu", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2019), 270.

²⁰ Yüceer, "İnanç Problemlerinden (Halk İnançlarına) Yansımalar", 126-161.

²¹ İbrahim Yıldız, "Kur'an-ı Kerim'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2015), 182.

büyük bir direnç gösterirler ve bu direnç, Kur'an'daki peygamber kıssalarında oldukça net bir şekilde görülür.²²

Peygamberler, insanların öncelikle batıl inançlarını düzeltmeye çalışmışlardır. Çünkü davranışlar ancak inançlara bağlı olarak değişebilir. Fakat inkârcılar, atalarının yolunun en doğru yol olduğunu iddia ederek onlara karşı çıkmışlardır.²³ Örneğin Hz. İbrahim, babasına ve kavmine putlara neden taptiklerini sorduğunda onlar, atalarını öne sürmüşlerdir: "... 'Şu kendilerine tapmakta olduğunuz heykeller de ne oluyor?' diye sormuştu. Onlar da 'Atalarımızı bunlara tapar bulduk.' diye cevap vermişlerdi.'²⁴

Kur'an, müşrik toplumların atalarından tevarüs ettikleri, onların inanış ve davranışlarına etki eden bazı halk inançlarından bahsetmektedir. Bunlar arasında özellikle putlar ile ilgili olanlar öne çıkmaktadır. Bu inanışa bağlı olarak fal okları, uğur-uğursuzluk ve bazı hayvanlar ile ilgili batıl inançlar da oluşmuştur. Aşağıda bu inançların Kur'an tarafından ele alınışı, onların kişilerde oluşturduğu batıl itikat ve davranış biçimleri ele alınacaktır.

1.1. Putlar Hakkındaki İnançlar

Soyut alanlarla ilgili olan inançları somuta indirgeme eğilimi, insanın temel özelliklerinden biridir. Çocukluk döneminin belirgin bir özelliği olan bu eğilim, insan yetişkinliğe ulaştığında azalır, fakat tamamen ortadan kalkmaz. Her türlü mucizeye rağmen inanmamak için birtakım mazeretler ileri süren İsrâiloğulları'nın Hz. Mûsâ'ya; "*Ey Mûsâ, bize Allah'ı açıkça göstermedikçe asla sana inanmayacağız...*"²⁵ demeleri, insanın bu eğilimini gösterir. Bu psikoloji, insanın değişik varlıkları kutsallaştırmasına ve onlara tapmasına da zemin hazırlamıştır.²⁶

Yeryüzünde putçuluğun ilk ortaya çıkışı ile ilgili olarak tefsir kaynaklarında aktarılan bilgiler, halk inançlarının nasıl ortaya çıktığı hakkında ipuçları vermektedir. Kur'an'ın haber verdiği göre Hz. Nûh'un tebliğine karşı çıkan inkârcılar, birbirlerine: "*Sakin ilâhlarınızı bırakmayın. Hele hele Vedd'i, Süvâ'tı, Yeğûs'u, Ye'ûk'u ve Nesr'i hiç bırakmayın, dediler.*"²⁷ Tefsirlerde bu putların Hz. İdris'in ümmetinden sâlih kişileri temsil ettiği rivayet edilir.²⁸ Hz. Nûh'tan uzun süre önce o kavim, çok sevdikleri bu kişileri ölümlerinden sonra unutmamak, hatıralarına saygı göstermek için onlar adına heykeller yaparlar ve bu heykellere o kişilerin isimlerini verirler. Zamanla nesiller değişir ve yeni gelen nesiller bu heykellerin yapılış

²² el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/104; el-A'râf 7/70; Yûnus 10/78; Hûd 11/87; eş-Şuarâ 26/74; Lokmân 31/21; ez-Zuhruf 43/23.

²³ el-A'râf 7/28.

²⁴ el-Enbiyâ 21/52-53. Ayrıca bk. Hûd 11/62, 87; İbrâhîm 14/10; el-Enbiyâ 21/53; el-Mü'minûn 23/24, 83; el-Kasas 28/36; es-Sebe' 34/43.

²⁵ el-Bakara 2/55.

²⁶ Fatih Kandemir, "Halk İnançlarının Psiko-Sosyal Nedenleri ve Türkiye'deki Halk İnançlarının Tarihi Temelleri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (2016), 98.

²⁷ Nûh 71/23.

²⁸ Nadim Macit, *Kur'an ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum* (Konya: Damla Matbaacılık, 1992), 81-82.

amaçlarını unuturlar. Bu heykellere yüklenen kutsallık ve devamlı artan saygı nedeniyle çevrelerinde anma törenleri düzenlenir ve gün geçtikçe ibadet edilmeye layık birer tanrı oldukları inancı ortaya çıkar.²⁹

Dinî açıdan düzeltilmesi gereken en önemli halk inançları, Allah'ın birliği ve sıfatları hakkındaki sahil olmayan inançlardır. Kur'an'ın bildirdiğine göre insanların birçoğu Allah'a inanmakla birlikte O'na şirk koşarlar: "Onların çoğu, Allah'a ortak koşmadan inanmazlar."³⁰ Onları müşrik yapan, Allah'a ait herhangi bir sıfatın bir başka şeyde bulunduğuna inanmalarıdır. Putçuluğun ilk kez ortaya çıkışının açıklandığı yukarıdaki paragrafta da görüleceği üzere insanlar, Allah'ı inkâr etmemekte, sırf O'na yaklaşmak düşüncesi ile putlar edinmektedir. Yani putlara maddî varlıklarında bulunan herhangi bir değerden veya onların herhangi bir güçlerinin olduğundan dolayı değil, Allah'a yakın bazı varlıkları sembolize ettiklerine ve o putların insanı Allah'a yaklaştıracığına inandıkları için tapmışlardır:³¹ "İyi bilin ki, halis din yalnız Allah'ındır. O'nu bırakıp da başka dostlar edinenler, 'Biz onlara sadece, bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz' diyorlar..."³²

Putta tapanlarda iki ilah tahayyülü vardır. Bunların ilki dünya işlerinde kendilerinde manevî güç olduğuna inanılan, kendilerinden yardım ve şefaet beklenen, putlarla temsil edilen melek, cin gibi varlıklardır, diğeri ise her şeyi yaratan ve rızık veren yüce Allah'tır.³³ Allah'ın yüceler yücesi olması nedeniyle doğrudan O'na ulaşamayacaklarını, ibadet edemeyeceklerini ve O'ndan yardım isteyemeyeceklerini düşünen bazı insanlar, bu amaçlarını gerçekleştirmek için insandan üstün olduklarına inandıkları cin, melek, şeytan, vb.³⁴ varlıkları temsil eden putlara tapmayı ve onlardan istekte bulunmayı kendi zanlarına göre uygun gördüler. Onlara göre putlar, Allah'a daha yakındır ve onlar memnun edilerek insanın istek ve arzuları Allah'a daha kolay ve hızlıca ulaşır. Görüleceği üzere bu inancı temelinde Allah'a yakınlaşma isteği olsa da ulaşılan nokta şirktir. Müşrikler, taptikları putların insanlara bereket, yardım, yağmur, başarı, fayda veya zarar verebileceklerine inanırlar.³⁵ Hz. Hûd'un tebliğ faaliyetlerinden rahatsız olan kavmi, ilâhlardan birinin onu

²⁹ Abdurrahmân b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm müsne'den ani'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tâbi'in*, thk. Es'ad Muhammed Tayyib (Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 10/3375-3376; Ebû Muhammed Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Heyet (Riyad: Dâru Tayyibe, 1989), 8/232-233; Kâdî el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Subhî Hallâk - Mahmud Atrâş (Bejrût: Dâru'r-Reşîd, 2000), 3/453; Ebû'l-Hasen el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*, thk. Abdüsselam M. Ali Şahin (Bejrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 4/346; Ebû'l-Fidâ' İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selîme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 8/235; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Bejrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 9/40; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 8/5377; Yıldız, "Kur'an-ı Kerim'de Atalar Geleneği", 205.

³⁰ Yûsuf 12/106.

³¹ İbrahim Yıldız, *Kur'ân İnsan ve Yanılgı -Psikososyal Bir Okuma-* (Bursa: Emin Yayınları, 2019), 326.

³² ez-Zümer 39/3.

³³ Remzi Kaya, "Vahiy Öncesi Hicaz'da Müşrik Arapların İnanç Esasları", *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu* (8. Türkiye Tefsir Akademisyenleri Buluşması, İstanbul, 2011), 135.

³⁴ es-Sebe' 34/41; ez-Zuhuruf 43/19-20; en-Nisâ 4/117.

³⁵ Meryem 19/81; Yâsîn 36/74.

çarptığını ve bu nedenle onun ilâhların aleyhinde konuştuğunu iddia etmeleri buna bir örnektir: “Biz sadece şunu söyleriz: Seni, ilâhlarımızdan biri fena çarpmış.”³⁶

Bu kişiler, Allah'ı mahlûklara -özellikle de insanlara- benzettikleri için O'nun da ailesinin, neslinin, yakınlarının olacağına inanıyorlardı.³⁷ Örneğin meleklerle Allah'ın kızları olduklarına inandıkları için tapıyorlardı: “Onlar, sırf dişilere tapıyorlar ...”³⁸ Bu âyeti tefsir eden Dahhâk (öl. 105/723) şöyle demektedir: “Müşrikler, melekleri tanrılaştırdılar. Sonra genç kızlar suretinde tasvir edip süslediler, sonra da ‘İşte bu suretler, kendilerine tapmış olduğumuz tanrının kızlarına (yani meleklerle) benziyor’ dediler.”³⁹ Kur'an, müşriklerin kız çocuklarını istemeyen, kendilerine layık görmeyen hatta onları diri diri gömerek öldüren müşriklerle⁴⁰ neden meleklerin Allah'ın kızları olduğuna inandıklarını sorar: “Rabb'iniz erkek çocukları size seçip ayırdı da kendisine meleklerden kız çocukları mı edindi? Gerçekten çok büyük bir söz söylüyorsunuz.”⁴¹ Açıkça görüldüğü üzere müşrikler, kız çocuklarını daha değerli ve kutsal gördükleri için değil, tam tersine erkek çocuklara nazaran daha aşağı gördüklerinden onları Allah'a isnat etmişlerdir.⁴²

Birçok âyetten anlaşıldığına göre⁴³ İslâm öncesi Araplar, cinler ve melekler ile Allah'ın arasında nesep bağı olduğunu düşünüyorlar ve bu nedenle de onlara ibadet ediyorlardı.⁴⁴ Bu nesep bağı inançları nedeniyle putlarıyla aynılaştırdıkları cin veya meleklerin birtakım olağanüstü güçlerinin var olduğuna inanmışlardı. Çünkü taptıkları putların, Allah'ın soyu olduğuna inanmaları nedeniyle onların da kutsal olması, bir bakıma O'nun bir parçası kabul edilmesi kaçınılmazdı.⁴⁵ Bunun içindir ki onlar, Hz. Peygamber'e Allah'ın nesebi ile ilgili şöyle sormuşlardır: “Bizim taptıklarımız malum, peki sen neye tapıyorsun? Bize bildir, nesebini söyle.”⁴⁶ Buna cevaben İhlâs sûresi nazil olmuş ve Allah'ın hiçbir varlık ile nesep bağı olmadığını ilan edilmiştir.⁴⁷

Putlar hakkındaki bir diğer inanış, Allah katında değerli olmaları nedeniyle kendilerine ibadet edenlere bu dünyada yardım, ahirette ise şefaate edeceğidir. Bu nedenle müşrikler; “... İşte bunlar Allah katında bizim şefaatchilerimizdir”⁴⁸ ve “... Biz onlara sadece bizi

³⁶ Hûd 11/54.

³⁷ el-En'âm 6/100.

³⁸ en-Nisâ 4/117.

³⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/414; Ayrıca bkz. Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 2/233.

⁴⁰ en-Nahl 16/57-59; ez-Zuhruf 43/17.

⁴¹ el-İsrâ 17/40. Ayrıca bk. ez-Zuhruf 37/149; en-Necm 53/21, 27.

⁴² Hasan Telli, “Çocuk ve Ölüm Bağlamındaki Olaylara Hz. Peygamber'in Yaklaşımı”, *İslâm ve Çocuk* (XIV. Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu Tebliğler Kitabı, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2020), 226.

⁴³ en-Nisâ 4/117; el-En'âm 6/100; el-İsrâ 17/40.

⁴⁴ Muhammed İzzet Derzeze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı* (İstanbul: Yarı Yayınları, 2015), 1/371-375; Sayın Dalkıran, *Aklın Büyük Yanılgısı: Tanrılaştırma* (İstanbul: Yedirenk Kitapları, 2004), 71.

⁴⁵ Yıldız, *Kur'ân İnsan ve Yanılgı*, 328.

⁴⁶ Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdulmuhsîn et-Turkî (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 24/727-728.

⁴⁷ Ebû'l-Hasen el-Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, thk. Kemal Besyûni Zağlûl (Bejrût: Dâru'l-Kütüb'i-İlmiyye, 1991), 500-501.

⁴⁸ Yûnus 10/18.

Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz ..."⁴⁹ demişlerdi. Onlar, Allah'ı erişilmez yücelikte kabul ettiklerinden araçlara ve şefaathçilere ihtiyaçları olduklarını düşünüyorlardı. Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1209), putların şefaath edeceklerine dair inanışın çıkış nedenlerini açıklarken kâfirlerin, Allah'a bizzat ibadet etmekten ziyade putlara tapmanın önemli olduğuna inandıklarını söyler. Bundan dolayı onlar: "Biz, Allah'a ibadet etmeye layık değiliz. Bu nedenle putlara ibadet edelim ki onlar da Allah katında bizlere şefaath etsinler" diyorlardı. Müşrikler; atalarının ruhlarına, yıldızlara, tılsımlarla donattıkları heykellere, kavmin büyüklerini temsil için yaptıkları putlara veya Allah'ın bazı cisimlere hulul edebileceğini düşünüp o cisimlere tapıyorlardı. Bunu yaptıklarında putların simgelediği ve kendilerince yüce olan bu varlıkların, Allah'ın katında kendilerine şefaath edeceklerini düşünüyorlardı.⁵⁰ Öyle anlaşılıyor ki müşrikler, taptıkları putların, kâinatın genel yöneticisi olan Allah'ın görevlendirdiği yardımcı tanrılar olduğuna inanıyorlar ve onları kendilerine daha yakın gördükleri için de onlara ibadet edip onlardan yardım istemeyi daha makul kabul ediyorlardı.⁵¹

Müşriklerin bu durumda yaptıkları aslında modern psikolojide "mantığa bürüme, neden bulma, bahane bulma" adı verilen bir savunma mekanizmasını kullanmalarındadır. Bu durumda kişi, kabul edilebilecek bir güdüyü, kabul edilemeyecek olanın yerine koyar. Başka bir deyişle, kişi bahaneler bulur yani, yaptığı bir şey için gerçek nedenden başka bir neden gösterir. Mantığa bürünme, kabul görmeyecek güdülerin yarattığı kaygıyı önlemek ya da ondan kaçınmak için kullanılan en yaygın savunma mekanizmasıdır.⁵² Burada birey, yapmış olduğu davranışı olduğundan daha az yanlış veya tuhaf gösterme eğilimindedir.⁵³ Dolayısıyla kendi elleriyle yaptıkları putlara tapan müşrikler, kendilerine hiçbir fayda veya zarar veremeyecek olan bu putlara tapmaları konusunda yukarıda izah edildiği üzere çeşitli nedenler ileri sürerek haklı olduklarını savunmuşlardır.⁵⁴

Müşrikler, putlara tapmaları için Allah tarafından kendilerine izin verildiğine de inanıyorlardı. Onlar, putların gerçekten birer ilâh olmadığını gayet iyi biliyor ve onların üstünde yüce bir ilâhın bulunduğunu kabul ediyorlardı.⁵⁵ Fakat onların inancına göre her şeyi yaratan yüceler yücesi Allah, bazı dünya işlerini putların temsil ettiği melek ve cin gibi varlıklara devretmişti. Çünkü müşrikler, dünya işleriyle ilgilenmenin Allah'ın yüceliğine yakışmayan basit işler olduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle de Allah, dünya işlerini devrettiği yardımcılarına ve dolayısıyla da onları temsil eden putlara ibadet edilmesine izin vermişti. Zanlarınca eğer Allah, böyle bir şeyi istememiş ve izin vermemiş olsaydı, muhakkak

⁴⁹ ez-Zümer 39/3.

⁵⁰ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 17/63.

⁵¹ Yıldız, *Kur'ân İnsan ve Yanılgı*, 332.

⁵² Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, ed. Siren Karakaş - Rükzan Eski (Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları, 2011), 300.

⁵³ Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006), 301.

⁵⁴ Yûnus 10/18; ez-Zümer 39/3.

⁵⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdi Ba Sellum (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 8/653-654.

kendilerinin putlara tapmalarını engellerdi; engellemediğine göre izin vermiş olmalıydı: “Eğer Rahman dileseydi biz onlara kulluk etmezdik.”⁵⁶

Kelbî'nin (öl. 204/819) aktardığı şu olay müşriklerin putlara ilâhlık vasfının bizzat Allah'ın verdiğiğine inandıklarını gayet net bir şekilde göstermektedir: “Kinâne kabilesinin Sa'd isimli uzun bir kayadan ibaret bir putları vardı. İbadet amacıyla bu putun yanına gelen bir kişinin develeri, putun üzerindeki kan lekelerinden ürküp etrafa dağıldı. Bunun üzerine adam kızarak yerden aldığı taşı puta fırlattı ve “Allah senin ilâhlığını kaldırsın! Develerimi kaçtırdın” diyerek oradan ayrıldı.”⁵⁷ Bu olay, câhiliye döneminde bir müşrikin düşünce dünyasında ibadete layık olarak kabul ettiği putların değerini göstermesi açısından çok önemlidir. Zira bu kişi, ibadet etmek için yanına gittiği puta kızabilmekte, “Allah senin ilâhlığını kaldırsın” diyebilmekte, dolayısıyla da gerçek ilâhın Allah olduğunu itiraf etmekte, O'nu yegâne güç sahibi olarak kabul etmekte ve putların ilâhlığının Allah tarafından onlara bahşedildiğine inanmaktaydı. Onun için de bu müşrik, Allah'ın verdiğiğine inandığı bu ilâhî gücü ondan almasını yine Allah'tan istemiştir.⁵⁸

1.2. Fal Okları

Câhiliye döneminde oldukça yaygın bir bâtil inanç olan falcılık, Arap dilinde “uğur ve uğurlu şeyleri gösteren simge” manasındaki *fe'l* ile ifade edilir. *Fe'l*, genellikle çeşitli alet ve yöntemler aracılığıyla gelecek ve bilinmeyene dair bir tür haber edinme tekniğidir.⁵⁹ Kur'an'da iki âyette⁶⁰ geçen *ezlâm* ise Cahiliye Araplarının üzerinde “yap, yapma” veya “evet, hayır” yazan oklar yardımıyla bir işe başlamadan önce o işin hayırlı olup olmayacağına karar vermek amacıyla uyguladıkları bir fal çeşididir. Onlar; savaşa girme, yolculuğa çıkma, nesep tayini, nikâh, kan davası veya ticaret gibi kendilerince önemli olan işlere dair karar almadan önce torbadan çekilen okun üzerindeki yazıya göre niyet edilen işin kendileri için uğurlu veya uğursuz olacağına inanırlar ve ona göre hareket ederlerdi.⁶¹

Kur'an, bu fal oklarını kullanmayı ve onlara itibar etmeyi şeytan işi bir pislik olarak nitelendirmiştir: “Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.”⁶² Diğer bir âyette ise fal oklarıyla kısmet aramanın, kesin olarak haram olduğunu bildirmiştir: “... Bir de fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılındı. İşte bütün bunlar fısktır (Allah'a itaatten ayrılmaktır)...”⁶³ İbn Abbâs'tan rivayet

⁵⁶ ez-Zuhruf 43/20.

⁵⁷ Hişâm b. Muhammed el-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm*, thk. Ahmed Zeki Paşa (Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyyi, 1990), 36-37.

⁵⁸ Yıldız, *Kur'an İnsan ve Yanılgı*, 334.

⁵⁹ Fatih Kurt, *Geçmişten Günümüze Hurafeler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 26.

⁶⁰ el-Mâide 5/3, 90.

⁶¹ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîru'l-kebir*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (y.y.: Merkezu Tahkiki't-Türâs, 1979), 1/452; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm*, 4/1197; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/72; Mustafa Öz, “Ezlâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/67; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 165.

⁶² el-Mâide 5/90.

⁶³ el-Mâide 5/3.

edilen bir hadiste Hz. Peygamber, Kâbe içinde resimler olduğunu görünce oraya girmemiş ve bu resimlerin kaldırılmasını emretmişti. Resimler arasında Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'i ellerinde fal okları ile gösteren bir resmi görünce; “Allah’a yemin ederim ki, bu iki peygamber hiçbir zaman böyle fal oklarıyla rızık ve kısmet aramamıştır.” buyurmuştur.⁶⁴ Hz. Peygamber, önce Hz. Âdem, sonra da Hz. İbrahim ve Hz. İsmail tarafından mabet olarak inşa edilen kutsal Kâbe’nin⁶⁵ müşrikler tarafından aslına uygun olmayan şekilde donatılmasına, peygamberlere şirk ve günah isnat edilmesine razı olmamış ve onların bu tür batıl inançlarını reddederek yerine sahih inançları yerleştirmiştir.

1.3. Uğursuzluk

Arapçada “teşe’üm” kelimesi, “şu’m” kökünden türemiş bir kelime olup “uğursuz sayma, uğursuzluğa nispet etme, kötüye yorma” anlamlarına gelmektedir. İslâm’ın ortaya çıktığı dönemde Hicaz bölgesinde Araplar arasında da uğursuz sayma inancının etkin bir yeri vardı.⁶⁶ Sosyal bir varlık olan insan; cinsiyeti, yaşı ve eğitim düzeyi ne olursa olsun hayatının bazı dönemlerinde bir şeylere gereğinden fazla değer yükleyebilir. Yüklenen değer eğer olumlu ise o şey uğurlu, olumsuz ise uğursuz kabul edilir.⁶⁷ Bir şey, uğurlu veya uğursuz addedildiğinde bu durum yeni bir halk inancının doğmasına neden olur ve bu inanç, insanların yaşam tarzlarını etkiler. Çünkü insan, bir şeyi uğurlu ya da uğursuz saydığına davranışlarını ona göre değiştirir. İnsanların başlarına kötü bir olay geldiğinde bu olayın gerçekleştiği zaman dilimini veya mekânı, o anda üzerinde veya yanında olan eşyaları uğursuz sayabilir. Eğer insanın başına gelen kötü şey, olağandışı bir değişiklikten sonra olmuşsa o değişimin sebebi de uğursuz sayabilir. Kişinin başına iyi bir şey geldiğinde ise o zamanı, mekânı veya eşyayı uğurlu sayabilir.⁶⁸

Kur’an’da bu manada insanların bazı şeyleri uğursuz addettikleri haber verilir. Örneğin Hz. Mûsâ’ya inanmayan Firavun ve yandaşları, ikaz mahiyetinde kıtlıkla imtihan edilince onlar, bu kıtlığın Hz. Mûsâ ve ona iman edenlerin uğursuzluğu sebebiyle gerçekleştiğini iddia etmişlerdir.⁶⁹ Bir diğer örnek ise Hz. Sâlih ile kavminin arasında yaşanmıştır. Hz. Sâlih’in Allah’a kulluk etmeye çağırması için gönderildiği Semud kavmi, iman edenler ve iman etmeyenler olarak birbirleriyle çekişen iki gruba ayrılmışlardı.⁷⁰ İnkâr

⁶⁴ Buhârî, “Enbiyâ”, 8.

⁶⁵ Ebû Abdillâh İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü’l-Hânci, 2001), 1/22, 35.

⁶⁶ Çelik, *İslam’ın Kabul ve Reddettiği Halk İnanışları*, 101.

⁶⁷ Yılmaz, “Uğursuzluğun Psiko-Sosyal Sebepleri”, 270.

⁶⁸ Yılmaz, “Uğursuzluğun Psiko-Sosyal Sebepleri”, 275; Her ne kadar bu çalışmada sadece Kur’an’ın indiği dönemdeki uğur-uğursuzluklar konu ediniliyor ise de çeşitli farklılıklar arz etmekle birlikte günümüz İslam dünyasında ve ülkemizde bu olgu canlılığını korumaya devam etmektedir. Bk. Durmuş Arık, “Uğur ve Uğursuzluk”, *Halk İnanışları El Kitabı*, ed. Durmuş Arık, Ahmet Hikmet Eroğlu, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 336-340.

⁶⁹ el-A’râf 7/130-131.

⁷⁰ en-Neml 27/45.

edenler, içlerindeki bu çatışmanın ve bölünmüşlüğü Hz. Sâlih ve beraberindekilerin uğursuzluğu nedeniyle başlarına geldiğini iddia etmişlerdir.⁷¹

Yâsîn sûresinde de böyle bir uğursuz sayma inancı haber verilmektedir. “*Dediler ki: ‘Şüphesiz biz sizin yüzünüzden uğursuzluğa uğradık...’*”⁷² Tefsirlerde Antakya⁷³ olarak geçen bu şehrin halkına tebliğ için üç elçi gönderilmişti. Bu elçiler, o yörede bir müddet yağmurun kesilmesi, muhataplarına dünyalık bir menfaat sunmamaları veya daha önceden peygamber gelen bazı kavimlerin azaba uğradıklarının bilinmesi nedeniyle kavimleri tarafından uğursuz sayıldılar.⁷⁴ Ayrıca elçilerin daveti üzerine toplumun inananlar ve inanmayanlar şeklinde ikiye ayrılmasını ve aralarında tartışma çıkmasını elçilerin uğursuzluğuna bağladılar.⁷⁵ Aynı şekilde uğursuzluk iddiası Yahudiler tarafından Hz. Peygamber’e de yapılmıştır. “*Onlara bir iyilik gelirse, ‘Bu, Allah’tandır’ derler. Onlara bir kötülük gelirse, ‘Bu, senin yüzündendir’ derler...*”⁷⁶ Ebû İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/923), Yahudilerin Hz. Peygamber’in Medine’ye gelmesiyle ürünlerinin ve ticaret kârlarının azalttığını iddia ettiklerini, bunu da Hz. Peygamber’in uğursuzluğuna bağladıklarını rivayet etmektedir.⁷⁷

Yukarıdaki ayetlere bakıldığında Allah’ın vahyini insanlara ulaştıran peygamberlerin inkârcılar tarafından uğursuzluk ile suçlandıkları görülmektedir. İnsanlar, kendi başlarına gelen musibetlerin nedeninin peygamberler olduğunu sanarak bu suçlamayı yapmışlardır.⁷⁸ Bu kıssalar, toplumlarda yerleşmiş halk inançlarının ne kadar etkili olduğunu açıkça göstermektedir. İnsanlar inandıkları şeylerin doğru olmadığını söyleyen peygamberleri can kulağıyla dinleyip söylenenler üzerinde düşünecekleri yerde, hemen atalarından edindikleri inançlarını koruma refleksiyle harekete geçmişler ve onları uğursuzlukla suçlamışlardır.

1.4. Helal Olan Bazı Hayvanların Haram Kabul Edilmesi

İslâm’dan önce Araplar, belirli özellikler taşıyan bahîre, sâibe, vasîle ve hâm⁷⁹ şeklinde isimlendirdikleri deve ve koyun gibi esasen eti yenen bazı evcil hayvanlara kutsallık atfederlerdi. Bu hayvanların kulaklarını yararak putlara ibadet kastıyla serbest bırakırlar ve kesilerek yenilmesinin, sütlerinin içilmesinin, sırtına binilmesinin veya yük yüklenmesinin haram olduğuna inanırlardı. Bundan daha da kötüsü bu yasaklamanın Allah tarafından

⁷¹ en-Neml 27/47.

⁷² Yâsîn 36/18-19.

⁷³ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 3/575; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 19/413; Ebû Zeyd es-Seâlibî, *el-Cevâhirü’l-hisân fî tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Ali Muavvez-Adil Ahmed (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1997), 8/124; İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, thk. Abdüsselâm Muhammed (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001), 4/449.

⁷⁴ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîru’l-kebîr*, 3/576; Endelüsî, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 4/449; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-azîm*, 6/569.

⁷⁵ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru’t-Tunûsiyye lî’n-Neşr, 1984), 22/363.

⁷⁶ en-Nisâ 4/78.

⁷⁷ Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i’râbüh*, thk. Abdülcélil Abduh Şelebî (Beyrût: Alemü’l-Kütüb, 1998), 2/79; Ebû’l-Hasen el-Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, thk. es-Seyyid Abdülmaksûd (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1/508.

⁷⁸ Yılmaz, “Uğursuzluğun Psiko-Sosyal Sebepleri”, 284.

⁷⁹ Bu hayvanların özellikleri için bk. Hayrettin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012), 2/349.

yapıldığına inanırlardı: “Allah ne Bahîre, ne Sâibe, ne Vasîle, ne de Hâm diye bir şey meşru kılmamıştır. Fakat inkâr edenler Allah’a karşı yalan uyduruyorlar. Zaten çoklarının akli da ermez.”⁸⁰ Âyette, Araplar arasında meşhur olan bu bâtil inanış örnek verilerek Allah’ın dininde olmayan bu tür şeyleri Allah’ın emri olduğunu iddia etmenin iftira olduğuna dikkat çekilmiştir. Devamındaki âyette⁸¹ ise bu tür bâtil inançların ne kadar köklü ve yaygın olursa olsun, Allah katında hiçbir değerinin olmadığı hatırlatılmış, taklitçi ve bilinçten yoksun bu zihniyet sahipleri düşünmeye davet edilmiştir.

En’âm sûresinin 136, 138-140, 143-144. âyetlerinde de aynı şekilde bazı hayvan ve ekinlerin haramlığını Allah’ın emrettiği şeklindeki inançlardan bahsedilir. Örneğin 138. âyet şöyledir: “...‘Bunlar yasaklanmış hayvanlar ve ekinlerdir. Onları bizim dilediklerimizden başkası yiyemez. (Şunlar da) sırtları (binilmesi ve yük yüklemesi) haram edilmiş hayvanlardır.’...” Kur’an, bu tür bâtil inançlara sahip olanlara şu net soruyu sorarak onları düşünmeye teşvik eder: “... Yoksa Allah size bunları haram ettiğinde, orada hazır mı idiniz?...”⁸² Âyetteki soru, haram ve helal kılma yetkisinin sadece Allah’a ait olduğuna ve onların ellerinde Allah’tan gelen bir delil bulunmadığına işaret etmektedir.

2. Halk İnançlarının Kaynaklarına Yönelik Eleştiriler

İnsan, zaman zaman irrasyonel davranma eğilimi gösterir. Bazen olayları değerlendirirken ön yargı veya bilgi eksikliği nedeniyle hatalı mantıksal çıkarımlarda bulunabilir. İnsanın bu özelliği bâtil halk inançlarının doğmasına ve yerleşmesine sebep olur.⁸³ İnsan, dünyadaki tüm varlıklarla iletişim ve etkileşim içerisinde bir hayat sürer. O, olaylar ve nesnelere arasında çeşitli bağlantılar kurarak öğrenir. Bu bağlantıları kurarken de önceden edindiği bilgi ve tecrübelerden yardım alır. Fakat bu bağlantılar, bazen yanlış sebep-sonuç ilişkisine dayalı yorumlar nedeniyle gerçeği yansıtmaz. İşte, insanların inanç ve davranışlarının temelinde bu zihni süreç yatmaktadır. Bu süreç doğru işletilebildiği oranda alınan kararlar doğru olacaktır.⁸⁴ Halk inançlarının büyük bir çoğunluğunun ortaya çıkışında bu süreç doğru işletilememiştir. Dolayısıyla halk inançlarının temel kaynakları vahiy, akıl, bilgi, tecrübe veya deneye dayanmamaktadır. Bâtil inanç ve davranışların birbirinden farklı birçok nedeni olabilir. Bunların arasında “bilgi yetersizliği, korku, çaresizlik, belirsizlik, geleceği bilme arzusu ve güvende olma duygusu” sayılabilir. Genellikle nasıl ortaya çıktığı hakkında kesin bir bilgi olmayan veya efsanelere, söylentilere dayanan halk inançları; telkin, taklit ve tavsiye yoluyla nesilden nesle geçer. Çoğu bâtil halk inancı, çocuklukta öğrenilir ve pek fazla eleştirilmeden yaşam boyu sürdürülür.⁸⁵

⁸⁰ el-Mâide 5/103.

⁸¹ el-Mâide 5/104.

⁸² el-En’âm 6/144.

⁸³ Köse - Ayten, “Bâtil İnanç ve Davranışlar Üzerine”, 52.

⁸⁴ İnci Ayhan - Ferhat Yazar, “Batıl İnançların Psikolojisi”, *Pivolka (Başkent Üniversitesi İİBF Bülteni)* 17 (2005), 16.

⁸⁵ Köse - Ayten, “Bâtil İnanç ve Davranışlar Üzerine”, 53, 67.

Halk inançlarının da içinde yer aldığı gelenek; geçmişin üstünlüğü ve saygınlığı, kayıtsız itaat, süreklilik, istikrar, otantiklik, mükemmeliyet ve toplumsal hiyerarşi gibi birçok kavramı bünyesinde barındıran bir yapıya sahiptir.⁸⁶ Tüm bunlar, halk inançlarının hem kaynaklığını hem de taşıyıcılığını yapar. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus, halk inançlarının büyük çoğunluğunun kaynağının meçhul olmasıdır. Bu özellik, belki de halk inançlarının bel kemiğini teşkil eder, çünkü halk inançları genelde meçhûliyet/bilinmezlik üzerine bina edilmiştir. İnanç ögesini oluşturan asıl etken unutulmuş ama onun bıraktığı izler, inanç olarak toplumda yaşamaya devam etmiştir. Bu inanca sarılan insanlar, inancın nedenini bilmezler, zaten buna gerek de duymazlar.⁸⁷ İşte bu noktada Kur'an'ın ısrarla üzerinde durduğu husus, halk inançlarının kaynağıdır.⁸⁸ Eğer inançlar, kaynağını vahiyden alıyorsa ortada bir sorun yoktur. Fakat bu inanç hiçbir şey bilmeyen, cahil, bencil, menfaatperest bir atanın kendi çıkarları için uydurup ortaya attığı ve sonraları toplumda yerleşen bir inanç olabilir. Bu husustaki en dikkat çekici ayet şudur: "... Allah'ın, haklarında hiçbir delil indirmediği, yalnızca sizin ve babalarınızın uydurduğu birtakım isimler (düzmece tanrılar) hakkında mı benimle tartışıyorsunuz?..."⁸⁹ Bu âyette halkın sahip olduğu inançların, atalarının uydurduğu, kendi hevâ ve heveslerine uygun olarak isimlendirdiği birtakım kuruntular olduğu, bu hususta Allah'ın hiçbir delil indirmediği hatırlatılmaktadır.

Allah, insanların fitratına Kendisini tanımaya doğuştan yatkınlık kabiliyeti vermiştir. Bu sayede insan, Hakk'ı aramaya meyyaldir. Bu nedenle fitraten Hakk'a meyyal yaratılma gerçeği, atalarının yaptıklarını yapıp suçu onlara atma savunmasını geçersiz kılmaktadır.⁹⁰ "İşte bu şahitlik, kıyamet günü, 'Bizim bundan haberimiz yoktu.' dememeniz yahut 'Allah'tan başka varlıklara ilkin atalarımız tanrılık yakıştırdı. Biz onlardan sonra dünyaya gelmiş bir nesiliz. Rabb'imiz! Bu bozuk inancı ortaya çıkaran atalarımızın yanlışlıkları yüzünden bizi helak mi edeceksin?' diye mazeret üretmemeniz içindir."⁹¹ Bu âyete göre herkes, kendi inançlarından ve kendi amellerinden bizzat kendileri sorumludur. Ahirette ataların taklit edildiği ve onların yolundan gidildiği şeklindeki bir savunma asla mazeret olarak kabul edilmeyecektir.

Bu noktada halk inançlarını, dayandığı kaynaklara bakarak sahil ve gayri sahil olmak üzere iki kısma ayırabiliriz. Sahil halk inancı, Kur'an ve Sünnet'e uygun olarak ortaya çıkan, zaman içerisinde toplumsal pratiklerle alışkanlık haline gelerek yaygınlaşan inançlardır. Gayri sahil inançlar ise Kur'an ve Sünnet'e aykırı olan inançlardır. Bu inançlarda açık olmama, mesnetsizlik veya zayıf delile dayanma ve tutarsızlık söz konusudur.⁹² Gayri sahil inançların içinde barındığı geleneklerin temelinde, ilkelerden ziyade salt geçmişin uygulamalarına dayanan toplumsal pratikler yer almakta olup

⁸⁶ Mustafa Armağan, *Gelenek* (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992), 19-21.

⁸⁷ Çelik, *İslam'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnanışları*, 25.

⁸⁸ el-A'râf 7/71; ez-Zuhruf 43/24.

⁸⁹ el-A'râf 7/71. Ayrıca bk. Yûsuf 12/40; en-Necm 53/23.

⁹⁰ Yıldız, "Kur'an-ı Kerim'de Atalar Geleneği", 206.

⁹¹ el-A'râf 7/172-173.

⁹² Yüceer, "İnanç Problemlerinden (Halk İnançlarına) Yansımalar", 127.

geçerliliklerini geçmişini mutlaklaştırmaktan, kutsallığını ise atalardan tevarüs etmekten almaktadır.⁹³

Kur'an'ın halk inançlarıyla ilgili ısrarla üzerinde durduğu konu, insanların benimsedikleri ve tatbik ettikleri inançların sahih bilgiye dayanıp dayanmadığıdır. Dolayısıyla Kur'an, tüm halk inançlarını değil, geçmişini bilinçsizce taklit eden sığ gelenekçi zihniyeti eleştirmiş ve reddetmiştir.⁹⁴ Bu nedenle zihinleri harekete geçirmek ve inançlarının kaynağını ve sonuçlarını sorgulatmak için atalarını körü körüne taklit eden insanlara şu soruları sormaktadır:

“... De ki: Sizin (iddialarınızı ispat edecek) bir bilginiz var mı ki onu bize gösteresiniz?”⁹⁵

“... Şeytan, kendilerini cehennem azabına çağırıyor olsa da mı?”⁹⁶

“... Peki, ya ataları akıllarını kullanmamış, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı?”⁹⁷

“... Peki ya babaları bir şey bilmiyor ve doğru yolu bulamamış olsalar da mı?”⁹⁸

“... De ki: Onların isimlerini açıklayın. Yoksa siz (bununla) O'na yeryüzünde bilmediği bir şeyi mi haber vermiş olacaksınız, yoksa boş söz mü etmiş olacaksınız?”⁹⁹

Kur'an'ın bu âyetleri, bizleri halk inançlarının kaynaklarının incelemesi gerektiği fikrine götürmektedir. Âyetlerden çıkan sonuçları ele aldığımızda en önemli noktanın körü körüne taklit etme yanlılığı olduğu görülmektedir. İnkârcılara inanç hususunda doğru yol gösterilip iman etmeleri için pek çok bilgi verildikten sonra “Hayır, biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)u uyarız.”¹⁰⁰ demeleri, onların taklit bataklığına düştüklerini göstermektedir. Kur'an, bu cevaba karşılık “Ya ataları akıllarını hiç kullanmamış, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı?”¹⁰¹ ve “Ya babaları bir şey bilmiyor ve doğru yolu bulamamış olsalar da mı?”¹⁰² şeklinde doğruya ulaşmanın temel araçlarını göstermiştir ki bunlar; akıl, bilgi ve hidayettir. Akıl kullanmak ve bilgiye ulaşmak kuldân, hidayet etmek ise Allah'tandır. İsfahânî, “Allah'ın insanlığa yol göstermek için görevlendirdiği iki elçisi var; birincisi bâtından gelen elçisi akıl, ikincisi zâhirden gelen elçisi peygamberdir. Akıl olmadan peygamberi anlama ve ondan yararlanma imkânı yoktur.” diyerek aklın önemine dikkat çekmektedir.¹⁰³ Dolayısıyla

⁹³ Fatih Özkan, “Din ve Gelenek”, *Diyanet Aylık Dergi* 240 (Aralık 2010), 7.

⁹⁴ Örneğin Hz. Peygamber, tevhîd düşüncesine uygun, şirk unsurlarına yer vermeyen, insanların maslahatını gaye edinen, onların mutluluğunu amaçlayan birçok halk inancını ya olduğu gibi aynen bırakmış ya da ıslah ederek devamına izin vermiştir. Bk. Çelik, *İslam'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnanışları*, 228-230.

⁹⁵ el-En'âm 6/148; Ayrıca bk. en-Nahl 16/35.

⁹⁶ Lokmân 31/21. Ayrıca bk. el-Mâide 5/104; Yûnus 10/78; ez-Zuhruf 43/22-23.

⁹⁷ el-Bakara 2/170. Ayrıca bk. el-A'râf 7/28; el-Enbiyâ 21/53; eş-Şuarâ 26/74.

⁹⁸ el-Mâide 5/104.

⁹⁹ er-Ra'd 13/33.

¹⁰⁰ el-Bakara 2/170. Ayrıca bk. el-A'râf 7/28; el-Enbiyâ 21/53; eş-Şuarâ 26/74.

¹⁰¹ el-Bakara 2/170.

¹⁰² el-Mâide 5/104.

¹⁰³ Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-Şerî'a -Erdemli Yol-*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 160.

insan aklıyla ve peygamberin getirdiği vahiyle doğru bilgiye ulaşmalı ve kendisini hidayete erdirmesi için Rabb'ine dua etmelidir.

Basiretsizlik, bilinçsizlik, kötü niyet, çıkarıcılık gibi çeşitli psikolojik zaafılara duçar olmuş insanlar, her dönemde "atalarımızın yolu" dedikleri yanlışlara taassup derecesinde sahip çıkarak akıllarını gerektiği gibi kullanma ve hidayetten nasiplenme imkânlarını kendi elleriyle ortadan kaldırmaktadırlar.¹⁰⁴ İnançları şekillendiren unsurların bir kısmının atalardan geldiği doğrudur. Öncekilerin birtakım inanç kalıpları sonraki nesillerce tekrarlanır ve bu kalıplar, tüm hayatı çepeçevre sarar. Adeta insan, başka türlü düşünmenin imkânsız olduğunu zanneder. Fakat temelleri vahye veya kesin bilgiye dayanmayan bir inanç ve bu inancın temel alındığı davranış kalıpları varsa, orada sorun, nesilden nesle katmerleşerek içinden çıkılmaz bir hal alır. Peygamberlerin tüm mücadelesi, işte bu katmerleşmiş inanç kalıplarını ve onların dayandığı davranışları düzeltmeye çalışmak olmuştur.¹⁰⁵

İnsanların, halk inançlarına saygı duyma ve onları yaşatma konusundaki ısrarları gerek kendi gerekse atalarının kararlarına çok güvendikleri içindir. Fakat bu kararların büyük bir çoğunluğu, günlük hayatta sıkça tekrarlanan davranışlardan ve yinelenen olaylardan elde edilen bilgiler olduğu unutulmamalıdır. İnsanlar, genellikle gündelik hayatta tekrarlanan bu deneyimlerin sahih bir bilgiye dayanıp dayanmadığını sorgulama ihtiyacı duymazlar. Hâlbuki bir şeye çok yakından bakmak veya o ortamın içinde olmak, neyin hata olduğu, neyin olmadığını değerlendirebilmeyi oldukça zorlaştırır. Bu nedenle inançlardaki yanlışların tespit edilebilmesi için onlara dışarıdan, belli bir mesafeden bakmak gereklidir. Çünkü yanlışlar, karar verme sürecindeki hatalı öncüllerden kaynaklanır. Çıkış noktasında hatalı bir bilgiye dayanan inançların da sonuçta hatalı olacağı ortadadır. Dinî konulardaki bilgilerin temel kaynağı Kur'an ve Sünnet olması gerektiğinden bu iki kaynağa dayanmadan yapılan çıkarımlar veya kıyaslar ile ulaşılan inançlarda yanılıya düşmek kaçınılmaz olacaktır.¹⁰⁶

Halk inançları, toplumda farklı yaş ve kültürden çok sayıda insan tarafından benimsenmiş inançlardır. Bunları kabul etmeye ve uygulamaya çağırınlar genelde yaşlılardır. Onlar karşılaşılan olumsuzlukların bazı şeyler sayesinde olumluya dönüştüğü şeklinde kulaktan dolma tecrübeler aktarırlar. İnsanlar genelde tecrübe sahibi yaşlılara güvendikleri için onlardan gelen bilgilere, doğruluğuna dair araştırma yapma ihtiyacı duymaksızın inanırlar.¹⁰⁷ Ayrıca insan, alışkın olduğu inanç ve davranışları sorgulamadan kabullenir ve uygular. Bu noktada Paul Connerton'un bellek çeşitleri hakkında söyledikleri hatırlanmalıdır. O, insanların üç çeşit belleğe sahip olduklarını söyler: Kişisel bellek, bilişsel bellek ve üzerinde pek fazla durulmayan alışkanlık belleği.¹⁰⁸ Bunlardan alışkanlık belleği,

¹⁰⁴ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/255.

¹⁰⁵ el-Mâide 5/104; el-A'râf 7/71; Yûsuf 12/40; es-Sebe' 34/43; ez-Zuhruf 43/24.

¹⁰⁶ Yıldız, *Kur'ân İnsan ve Yanılgı*, 38.

¹⁰⁷ Yüceer, "İnanç Problemlerinden (Halk İnançlarına) Yansımalar", 139-140.

¹⁰⁸ Paul Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, çev. Alâeddin Şenel (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999), 38-43.

halk inançları konusu ile yakından alakalıdır. Bu belleğin temelinde, herhangi bir davranışı veya tepkiyi bilinçli olarak yapmak yoktur, aksine belli alışkanlıklara uygun davranma eğilimi vardır. Başka bir deyişle bu bellek ile neredeyse hiç düşünülmeden yapılan davranışlar veya söylenen sözler, bir düşünceden, bir kuraldan ya da bir kanıdan değil, sevgi ve alışkanlıklardan kaynaklanır. Buna uygun olarak davranışın veya sözün muhtemel sonuçları da düşünülmez. Bu duygu ve davranış alışkanlıkları, bunları alışkanlık edinmiş diğer insanlarla birlikte yaşayarak, yaparak öğrenilir. Bu öğrenme, tıpkı çocukların anadillerini öğrenmesi gibi, herhangi bir çaba gösterilmeden hayatın doğal akışında gerçekleşir.¹⁰⁹

Halk inançları da işte bu alışkanlık belleği tarafından korunur ve gelecek nesillere aktarılır. Alışkanlık belleğinin düşünce, bilgi ve araştırma ile bir ilgisinin olmadığına bir kez daha vurgu yapmak yerinde olacaktır. Dolayısıyla bu bellek ile taşınan öğeler, insan düşüncesinin donmasına ve yeni fikirlerin reddedilmesine neden olan en önemli etkenlerdendir. Çünkü insan, genelde alışık olduğu, daha önceden edindiği ve gereğince hareket ettiği fikirlere ve davranışlara eğilimlidir. Bu açıdan alışkanlıklara itibar etmeme; büyük bir gayret, irade ve azim gerektirir. Aynı zamanda eski fikirlerin etkisi altında yeni fikirleri tarafsız bir şekilde analiz etmek de büyük bir gayret ister. Bu, birçok insan için baş edilmesi çok zor bir durumdur. Kültürel açıdan düşük ve orta düzeyde olan kişilerin fikir dünyalarını, genellikle atalarından miras aldıkları fikirler oluşturmaktadır. Bu fikirler de genellikle kutsal ve yanılmaz kabul edildiği için birçok insanda tarafsız düşünce yetisini yok etmektedir.¹¹⁰

İnsanların atalarını bu derece yücelterek onları ve onlardan gelen her şeyi yanılmaz olarak görme eğilimlerinin temelinde modern psikolojide “Özdeşleşme, Özdeşim Kurma” adı verilen bir savunma mekanizması yatar. Buna göre birey, kendini başka birinin yerine koyarak onun gibi duyma, düşünme ve davranma yoluyla onun ulaşmak istediği amaçlara ulaşabileceğini sanır. Bu savunma mekanizmasının temelinde de kendini eksik görme ve beğenmeme vardır.¹¹¹ Dolayısıyla ataları üstün görüp onların yolundan gidildiği sürece amaçlarına ulaşacaklarını sanan insanlar aslında kendilerindeki birtakım eksiklikleri atalarını yücelterek gidermeye çalışırlar. Bu durum ise atalardan gelen olumsuz inançların sorgulanmadan alınmasını, uygulanmasını ve gelecek nesle aktarılmasını sağlar. Bu nedenle Kur’an, insanları bu türden bir olumsuzluk sarmalına alan bu olgunun temelinde, bilgisiz ataların gelecek nesle miras bıraktığı, herhangi bir delile ve sahih bir kaynağa dayanmayan gelenek ve inançların yattığını sıkça vurgulamaktadır.¹¹²

¹⁰⁹ Connerton, *Toplumlar Nasıl Anımsar?*, 50.

¹¹⁰ Yıldız, *Kur’ân İnsan ve Yanılgı*, 231.

¹¹¹ Morgan, *Psikolojiye Giriş*, 301; Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 303.

¹¹² Örn. bkz. el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/104; el-A’râf 7/28; Hüd 11/109; el-Enbiyâ 21/53; el-Mü’minün 23/24; eş-Şuarâ 26/74; Lokmân 31/21; ez-Zuhruf 43/22-23.

3. SAHİH İNANÇ İÇİN KUR'AN'IN TEKLİFLERİ

Kur'an'ın inançlar konusunda önemle üzerinde durduğu husus, bilinçsizce ataların yolunun tercih edilmemesi; aksine aklın kullanılarak sahih bilgiye dayalı bir inanç sistemine ulaşılmasıdır. Bu nedenle Kur'an'daki onlarca âyet, insanlara akli kullanmayı öğütlemektedir.¹¹³ Zira bilgi, ancak akli kullanarak elde edilebilir. Bâtıl temelli halk inançları ise bilgisizliğin yoğun olduğu ortamlarda ortaya çıkar ve yerleşir. Bu nedenle bu inançların kötülüğünden korunmak için akli kullanmak, ilme ve bilime sarılmak ve cehaletten kurtulmak gerekir.¹¹⁴ Bu yolla belli bir ilmî düzeye ulaşan bireylerden oluşan toplumlarda hak ile batıl, doğru ile yanlış, sahih ile bidat birbirinden ayrılır ve sahih inançlar toplumda yerleşmeye başlar.

Kur'an'a göre bir konuda yeterli ve sahih bilgiye sahip olmayan, kâfi derecede sağlam delile ulaşamayan bir kişinin o konu hakkında doğru karar vermesi mümkün değildir. Ancak insanların birçoğu, düşünce geliştirirken mantık kurallarına tâbi olmazlar ve çoğu zaman yeterli delilleri olmaksızın yargıda bulunma hususunda acele ederler.¹¹⁵ Kur'an, bu durumu şöyle haber verir: "*İnsanlardan öylesi de vardır ki, bir ilmi, bir yol göstericisi, aydınlatıcı bir kitabı olmadığı hâlde kibirlenerek insanları Allah'ın yolundan saptırmak için Allah hakkında tartışmaya kalkarlar ...*"¹¹⁶ Bu âyete göre insanın bir konuda karar verebilmesi için üç temele yani bilgiye,¹¹⁷ yol göstericiye (peygambere) ve Allah'ın indirdiği bir kitaba (vahye) dayanması gerekir.¹¹⁸ Fakat insanların atalarından devraldıkları bâtıl inançları, gelenekleri, hurafeleri yaşatmaktaki ısrarları ne doğru bilgiye ne akla ve basirete ne de ilâhî vahye dayanmaktadır. Aksine bu durum sadece şeytanın bir aldatmasıdır.¹¹⁹ Âyette sahih bir bilgi için başvurulması gereken mihenk taşlarının açıklandığı görülmektedir. İnsan, bu mihenk taşlarına dikkat eder; inançlarına, kararlarına ve davranışlarına temel alacağı bilgilerin doğruluğunu âyette geçen hususlara göre tespit ederse hataya düşmekten kendini korumuş olur.

Kur'an, hakka ulaşmada bilginin önemine işaret ederek insanı, bilgisinin olmadığı konularda konuşmaktan ve sağlam delillerinin olmadığı görüşlere uymaktan nehyeder.¹²⁰ Verili durumun her zaman doğruları temsil etmeyebileceğine ve mevcut durumu esas almaksızın gerçeğin delillerini bizzat inceleyip aramak gerektiğine dikkatleri çeker. Şahsî gözlemin önemini vurgulayan Kur'an, her insanın hesabını bizzat kendisinin vereceğini,¹²¹ genelde gerçekleri algılayıp kabul edebilecek bir kapasiteye -temiz bir fitrata ve akla- sahip

¹¹³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes li elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1987), 468-469.

¹¹⁴ Ör. bk. el-Bakara 2/171; el-A'râf 7/199; Yûnus 10/100; el-Enbiyâ 21/7; ez-Zümer 39/9; Fâtır 35/28; el-Alak 96/1.

¹¹⁵ M. Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, çev. Hayati Aydın (Ankara: Fecr Yayınevi, 2011), 129.

¹¹⁶ el-Hac 22/8-9. Ayrıca bkz. Lokmân 31/20; el-Mü'min 40/35, 56.

¹¹⁷ Âl-i İmrân 3/61.

¹¹⁸ Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 7/74.

¹¹⁹ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/342.

¹²⁰ el-İsrâ 17/36; el-Hac 22/3.

¹²¹ el-İsrâ 17/13-15.

olduğunu¹²² ve bu kapasiteyi yanlış yönelten canlı veya cansız etkenlerden sıyrıldıkça hakka götüren kâfi miktarda âfâkî ve enfüsî delilleri¹²³ kolayca bulabileceğini hatırlatır.¹²⁴

İnsan, delil yetersizliği durumunda yanlış veya doğru olabilecek zannî bilgilere başvurur. Zanna dayalı yargılar ise çoğu zaman hatalı olur. Bundan dolayı zan, gerçeğe ulaşmak için geçerli ve sıhhatli bir yol değildir. “Onların çoğu ancak zannın ardından gider. Oysa zan, hak namuna hiçbir şeyin yerini tutmaz ...”¹²⁵ Bu durum, insanın bir başka zaafı olan aceleciliği ile birleşirse kişinin yanılığa düşmesi kaçınılmaz olur. Nitekim Hz. Âdem, şeytanın ölümsüzlük vaadi karşısında¹²⁶ delil istemeden ve araştırmadan acele etmiş, iradesini bu yanılığa üzerine bina ederek ölümsüz olacağını zannetmiş ve sonuçta hatalı karar vermiştir.¹²⁷ Dolayısıyla Kur’an, inançların üzerine inşa edileceği kanaatin mutlaka âyette zikredilen ilme, yol gösterici peygambere veya aydınlatıcı bir (ilâhî) kitaba dayanması gerektiğine işaret etmektedir.¹²⁸ Bu konular insanın itikâdî pozisyonu ile doğrudan alakalı olduğu için zanna dayalı bilgi kırıntılarıyla amel edilemez. Çünkü Kur’an, “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.”¹²⁹ buyurarak kişinin mesuliyetini hatırlatmıştır. Dolayısıyla sırf atalardan miras kaldığı gerekçesiyle çıkış nedeni ve dayandığı kaynak hakkında elde kesin ve sağlam bilginin olmadığı bir inancın peşinde gidilemeyeceği gayet açıktır.

Kur’an, eski fikirlerin etkisiyle yanılığa düşmemek veya düştükten sonra kurtulmak için aklın¹³⁰ ve düşüncenin kullanılmasına,¹³¹ yeryüzünde gezerek,¹³² evrendeki yaratıkları gözlemleyerek¹³³ bilgi edinmeye ve onların üzerinde düşünmeye¹³⁴ çağırır. Kur’an, insanlara bilgiyi işaret etmesinin yanı sıra ona cahilliğini giderebileceği usuller, ilmin ne ile elde edilebileceği hakkında bilgi, düşünüp anlayacak kadar bir ömür, ilim öğrenip mukayeseler yapabileceği bir akıl verildiğini hatırlatır.¹³⁵ Kur’an’a göre insanoğlunun ilk muallimi bizzat Allah’tır: “Allah, Âdem’e bütün varlıkların isimlerini öğretti ...”¹³⁶ Fakat Allah’ın ilminin nihayetsizliği ve azametini¹³⁷ nazaran insana ilimden az bir şey verilmiştir.¹³⁸ Bu açıdan insan ömrünün her anı, yeni bir şeyler öğrenmekle geçer. Fakat ne kadar çok bilgi edinirse edinsin sonuçta insan, bilgi açısından hep eksiktir. Bu nedenle Kur’an, ona bilgisinin olmadığı

¹²² Yûnus 10/100; er-Rûm 30/30.

¹²³ Fussilet 41/53.

¹²⁴ Murat Sülün, *Kur’ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 40.

¹²⁵ Yûnus 10/36; Ayrıca bkz. el-Câsiye 45/32.

¹²⁶ el-A’râf 7/20; Tâhâ 20/117-121.

¹²⁷ Yıldız, *Kur’ân İnsan ve Yanılığa*, 247.

¹²⁸ el-Hac 22/8-9; Lokmân 31/20; el-Mü’min 40/35, 56.

¹²⁹ el-İsrâ 17/36.

¹³⁰ el-Enfâl 8/22; Yûnus 10/100.

¹³¹ Âl-i İmrân 3/65; en-Nisâ 4/82; el-En’âm 6/50, 80; el-A’râf 7/169.

¹³² Âl-i İmrân 3/137; Tâhâ 20/128; eş-Şuarâ 26/7; el-Ankebût 29/20; en-Neml 27/69; el-Mülk 67/19.

¹³³ el-En’âm 6/99; el-A’râf 7/185; Yûnus 10/101; Kâf 50/6; el-Gâşiye 88/17-20.

¹³⁴ Meryem 19/67; el-Mü’minûn 23/80.

¹³⁵ Yûnus 10/100; el-Hac 22/8; Fâtır 35/37; el-Beled 90/8-10.

¹³⁶ el-Bakara 2/31.

¹³⁷ Lokmân 31/27.

¹³⁸ el-İsrâ 17/85.

konularda fikir yürütmemesi ve tartışmaya girmemesi gerektiğini hatırlatır.¹³⁹ Bu genel kurala istinaden insanların hakkında bilgisi olmadığı inançlar konusunda da tartışmaya girmemesi hatta bilgi edininceye karar o inancın peşinden gitmemesi gerekir. Bu noktada Kur'an, insanlara bilmedikleri hususlarda kendileri gibi bilmeyenleri taklitten uzak durmalarını ve "Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun."¹⁴⁰ ayetinde de ifade edildiği üzere bir bilene sormalarını emretmektedir. Tüm bu uyarı ve çağrılar, insanları düşüncelere pranga vuran bağlardan kurtulup bilimsel araştırmalara yönlendirdiği için atalardan tevarüs edilen inançların olumsuz etkilerinden de onları koruyacaktır.

Sonuç

Halk inançlarının tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanın var olduğu her yer ve zamanda bu inançların ortaya çıktığı, geliştiği, halkın büyük bir kısmını etkisi altına aldığı görülmüştür. Kur'an, tarih boyunca insanları etkileyen inançların kaynağı açısından ele alarak sahih olanlarının aynen devam etmesini, batıl olanların ise terkedilmesini istemiştir. Bunu yaparken de insanların inanç ve davranışlarının kaynaklarına dikkatleri çekmiş, sahih olmayan bir kaynaktan beslenen inançların kişiyi dünya ahiret saadetine ulaştıramayacağını belirtmiştir. Bu çalışmada Kur'an'da ele alınan bazı inançların kaynakları açısından eleştirisini ve düzeltilmesi için yapılması gerekenler ele alınmıştır.

Birçoğunun kaynakları itibariyle gerçeklikle ilgisinin olmaması ve insanları Allah'ın yolundan uzaklaştırmaları nedeniyle bu inançlar, peygamberlerin mücadele ettiği önemli konulardan biri olmuştur. Kur'an'da bu inançların nedenleri, ortaya çıkışları, halkı nasıl yanılttıkları anlatılmakta, ortadan kaldırılması için peygamberin mücadeleleri ve sundukları deliller aktarılmaktadır. Kur'an'da putlar, fal, uğur-uğursuzluk ve hayvanlar ile ilgili müşriklerin atalarından tevarüs ettikleri batıl halk inançları konu edinilmekte ve bunların dayandıkları deliller sorgulanmaktadır.

Kur'an'ın halk inançlarıyla ilgili ısrarla üzerinde durduğu konu, insanların benimsedikleri ve tatbik ettikleri inançların kaynağının ne/kim olduğu yani sahih bilgiye dayanıp dayanmadığıdır. Eğer inançlar, kaynağını Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e tüm peygamberler aracılığıyla insanlığa lütfedilen vahiy kültüründen alıyorsa ortada bir sorun yoktur. Fakat cahil ve menfaatperest, aynı zamanda meçhul bir atanın belki de kendi çıkarları için uydurup ortaya attığı, yılların geçmesi ile de toplumda yerleşen bir inanç ise Kur'an, buna itiraz eder. Çünkü Kur'an'a göre sahih bir inanç şu üç kaynaktan birine dayanmak zorundadır: Bilgi, yol gösterici bir peygamber veya vahiy. Yoksa ataların uydurduğu, kendi hevâ ve heveslerine uygun olarak isimlendirdiği birtakım kuruntuların, üzerinden yıllar geçtikten sonra halk arasında bir inanca dönüşmüş olmasının İslâm'a göre hiçbir değeri yoktur. Dolayısıyla Kur'an, tüm halk inançlarını değil, geçmişi bilinçsizce

¹³⁹ Âl-i İmrân 3/66. Ayrıca bk. el-En'âm 6/25; el-A'râf 7/71; el-Hac 22/3.

¹⁴⁰ en-Nahl 16/43. Ayrıca bk. el-Enbiyâ 21/7.

taklit eden gelenekçi zihniyetin sahip olduğu gayri sahih inançları eleştirmiş ve reddetmiştir.

Kur'an'a göre halk inançlarında var olan en büyük sorun insanların atalarını körü körüne taklit etmeleridir. Bu noktada Kur'an sahih bilgiyi ön plana çıkarır. Doğruya ulaşmanın temel araçlarının akıl, bilgi ve hidayet olduğunu vurgular. Aklı kullanmak ve bilgiye ulaşmak kuldandır, hidayet vermek ise Allah'tandır. Bu nedenle Kur'an'da onlarca âyet, insana aklı kullanmayı öğütler. Çünkü bilgiye ancak aklı kullanmakla ulaşılabilir; vahiy de ancak akılla anlaşılır. Bâtıl temelli halk inançlarının bilgisizliğin yoğun olduğu ortamlarda ortaya çıktığı dikkate alındığında bu inançların kötülüğünden korunmak için aklı kullanmanın, ilme ve bilime sarılmanın önemi de anlaşılabilir. Kur'an, kesin bilgi sahibi olmadan bir şeyin peşine düşülmemesi gerektiğini, çünkü kulak, göz ve kalbin ondan sorumlu olacağını haber vererek kişinin mesuliyetini hatırlatmıştır. Dolayısıyla atalardan miras kaldığı gerekçesi ile sahih bir kaynağa dayanmayan ve hakkında sağlam bilginin olmadığı bir inancın peşinden gidilemeyeceği Kur'an'da açık ve net bir şekilde yasaklanmıştır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-kerîm*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1987.
- Apak, Âdem. *Anahatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Arık, Durmuş. "Uğur ve Uğursuzluk", *Halk İnanışları El Kitabı*. ed. Durmuş Arık, Ahmet Hikmet Eroğlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Armağan, Mustafa. *Gelenek*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.
- Ayhan, İnci - Yarar, Ferhat. "Batıl İnançların Psikolojisi". *Pivolka (Başkent Üniversitesi İİBF Bülteni)* 17 (2005).
- Begavî, Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Heyet. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1989.
- Beyzâvî, Kâdî. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Subhî Hallâk - Mahmud Atraş. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'r-Reşîd, 2000.
- Connerton, Paul. *Toplumlar Nasıl Anımsar?* çev. A. Şenel. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 15. Basım, 2006.
- Çelik, Ali. *İslam'ın Kabul ve Reddettiği Halk İnanışları -Hicaz Bölgesi-*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1995.
- Dalkıran, Sayın. *Aklın Büyük Yanılgısı: Tanrılaştırma*. İstanbul: Yedirenk Kitapları, 2004.

- Derveze, Muhammed İzzet. *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. 2 Cilt. İstanbul: Yarı Yayınları, 6. Basım, 2015.
- Ebüs-suûd Efendi. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Endelüsî, İbn Atıyye. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselâm Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Türk Halk İnançlarının Güncel Değeri". *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. ed. Yunus Koç v.dğr. 87-97. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2016.
- Hâzin, Ebü'l-Hasen. *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*. thk. Abdüsselâm M. Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Ebû Hâtim. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm müsne'den ani'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tâbi'în*. thk. Es'ad M. Tayyib. 10 Cilt. Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr M. el-Bâz, 1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ'. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selîme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 2. Basım, 1999.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hânci, 2001.
- İsfahânî, Râgıb. *ez-Zer'â ilâ mekârimi's-Şer'â -Erdemli Yol-*. çev. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2015.
- Kalafat, Yaşar. *İslamiyet ve Türk Halk İnançları*. Ankara: Berikan Yayınları, 2. Basım, 2009.
- Kalafat, Yaşar. "Türk Dünyası Tarihi Çalışmalarında Halk İnançlarının Önemi". *Milli Folklor* 11/44 (1999), 88-90.
- Kandemir, Fatih. "Halk İnançlarının Psiko-Sosyal Nedenleri ve Türkiye'deki Halk İnançlarının Tarihi Temelleri". *Erzincan Üniversitesi SBE Dergisi* 9/1 (2016), 97-114.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: DİB, 4. Basım, 2012.
- Kaya, Remzi. "Vahiy Öncesi Hicaz'da Müşrik Arapların İnanç Esasları". *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumunu*. 123-135. İstanbul, 2011.
- Kayacan, Murat. *Peygamberlere Karşı Tavırlar ve Sonuçları*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2013.
- Kelbî, Hişâm b. Muhammed. *Kitâbü'l-Esnâm*. thk. Ahmed Zeki Paşa. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyyi, 3. Basım, 1990.

- Köse, Ali - Ayten, Ali. "Bâtil İnanç ve Davranışlar Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Analiz". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/3 (2009), 45-70.
- Kurt, Fatih. *Geçmişten Günümüze Hurafeler*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Macit, Nadim. *Kur'ân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum*. Konya: Damla Matbaacılık, 1992.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdi Ba Sellum. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. es-Seyyid Abdülmaksûd. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Morgan, Clifford T. *Psikolojiye Giriş*. ed. Siren Karakaş - Rükzan Eski. Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları, 9. Basım, 2011.
- Mukâtil b. Süleymân. *et-Tefsîru'l-kebîr*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 4 Cilt. y.y.: Merkezu Tahkîkî't-Türâs, 1979.
- Necati, M. Osman. *Kur'an ve Psikoloji*. çev. Hayati Aydın. Ankara: Fecr Yayınevi, 3. Basım, 2011.
- Okumuş, Ejder. *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Öz, Mustafa. "Ezlâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/67. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özkan, Fatih. "Din ve Gelenek". *Diyanet Aylık Dergi* 240 (Aralık 2010).
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Seâlibî, Ebû Zeyd. *el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ali Muavvez-Adil Ahmed. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.
- Sülün, Murat. *Kur'ân Ne Diyor? Biz Ne Anlıyoruz?* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Taberî, Ebû Ca'fer. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdulmuhsîn et-Turkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Telli, Hasan. "Çocuk ve Ölüm Bağlamındaki Olaylara Hz. Peygamber'in Yaklaşımı". *İslâm ve Çocuk*. 225-237. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2020.
- Ülkütaşır, M. Şakir. "Çeşitli Halk Gelenek ve İnançları Üzerine Küçük Araştırmalar". *Türk Folkloru Araştırma Yıllığı*. 305-328. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 1976.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen. *Esbâbü'n-nüzûl*. thk. Kemal Besyûnî Zağlûl. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 3. Basım, 1979.

Yıldız, İbrahim. *Kur'ân İnsan ve Yanılgı -Psikososyal Bir Okuma-*. Bursa: Emin Yayınları, 2019.

Yıldız, İbrahim. "Kur'ân-ı Kerîm'de Atalar Geleneği ve İnanca Etkisi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2015), 175-215.

Yılmaz, Kerim. "Uğursuzluğun Psiko-Sosyal Sebepleri ve Kur'an'da Uğursuzluk Olgusu". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (2019), 269-294.

Yüceer, İsa. "İnanç Problemlerinden (Halk İnançlarına) Yansımalar". *Günümüz İnanç Problemleri*. 127-161. Erzurum, 2001.

Zeccâc, Ebû İshâk. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1998.